

Shaivism and Islamic mysticism in Kashmir valley: Focused on comparison between Lalla Ded and Sheikh Nour al-din Reshi

Somayeh Khademi¹ | Salva Rokhsari Dolatabadi²

1. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Theology and Islamic Studies, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: s.khademi@azaruniv.ac.ir
2. MA Student, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Theology and Islamic Studies, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

Article history: Received 10 September 2024; Received in revised form 12 October 2024; Accepted 15 October 2024; Published 23 September 2025

Abstract

The Kashmir Valley is considered one of the important cultural and religious regions in Asia, which has always been the home of various religions, including Kashmiri Shaivism and Islam. The present study, in a descriptive-analytical way, has explained the opinions and compared the thoughts of Lilladad, as one of the important personalities of Kashmiri Shaivism, with Sheikh Nooruddin Rishi. The mystical opinions of Laladed and Nur al-Din can be generally categorized in three areas: theology, practical behavior and social approach. The results of the research indicate the interaction and connection between Sheikh Nooruddin Rishi and Laladed. As Noor al-Din used the word Deva and the name Shiva, who is the main god of Shivaism, along with the word Allah. Also, some similar expressions can be seen in the poems of both characters. Of course, there are other common themes in Nooruddin and Lalladad's poems, which are not specific to Kashmiri Shaivism and Rishiya Tariqat; Rather, there are such thoughts in other mystical traditions and ways. Among these beliefs are extreme austerities, leaving the family, celibacy, refusing to eat meat, not harming animals, meditation, self-control, behavior, criticizing appearances and paying attention to the inner workings and the spirit of tolerance. Tolerance with others, pointed out.

Keywords: Kashmir valley, Shaivism, Sheikh Nooruddin Rishi, Rishi's mysticism, Laladed.

1. Introduction

Kashmir is considered one of the important cultural and religious regions in Asia, which has been a home for many centuries for people with different beliefs and religions. From the very beginning, this place was considered a place for the interaction of followers of different religions, peacefully, and a place for learning different sciences. Kashmiri Shaivism is a monotheistic religion that developed in the early 9th century AD in the Kashmir valley, located in the western part of the Himalayan mountain range and the northern part of the Indian subcontinent (Chatterjee, 1962: 3). Islamic law is another religion that went to the Indian subcontinent and the Kashmir region. Muslim mystics are among the most important Muslim missionaries who migrated to Kashmir and caused the growth and spread of Islam in this region.

In addition to the mystical tariqats and figures who went to Kashmir to propagate Islam, a mystical tariqat called Rishiyya, by Nooruddin-e Rishi or Rishi, emerged and grew in Kashmir (Majeed Dar, 2019: vol 6, 18)). Nuruddin Reishi was originally a Hindu and grew up in a Muslim family. According to the researchers, according to the researchers, Sheikh Nur al-Din interacted and communicated with Laladed (Razavi, 2010, Vol.1: 428; Rafiqi, 2003: 191). Considering the position of Shaivism and Rishiya mysticism in the Kashmir Valley and the interaction that has taken place between them, it is important to conduct a research in the field of explaining and comparing their opinions and thoughts.

1.1. Research Methodology

This research was done by analytical-comparative method and using library resources. As the desired topics have been extracted and then explained. Due to the fact that the personalities of Laladed and Sheikh Nooruddin Rishi have been less researched, a brief introduction of them has been presented at the beginning and then the opinions and thoughts of these two thinkers have been explained. Finally, their opinions have been analyzed and compared in the direction of the relationship and interaction between the two traditions of Islamic mysticism and Kashmiri Shaivism.

2. Discussion

Kashmiri Shaivism is a monotheistic religion. Laladed mentions his god as Shiva. According to Laladed's poems, Shiva is present everywhere. Laladed sees Shiva in everything. The school of Kashmiri Shaivism considers man and his soul as emanating from Shiva and believes in the possibility of union with him (Radhakrishnan, 1952, 384). Self-knowledge, attention to the inside of man, asceticism, reliance on personal experience, and the principle of Ahimsa are important in the practical conduct of Laladed. As a Kashmiri mystic, Laladed criticizes the worship of appearances and believes that a person should pay attention to the inner workings. He was not passive towards his society and always felt responsible for others and advised the people of the society to pay attention to the conditions of others and emphasized on tolerance and peace with others.

Baba Nuruddin Reishi is the founder of the mystic order of Reishi in the Kashmir valley. Nur al-Din believes in the only God; Of course, according to him, the one God can be called by different names. In the practical conduct of the sheikh, actions such as self-knowledge, condemning external actions and paying attention to the inner actions, giving up relationships, severe austerities, refusing to eat meat and meditation are very important. He has also paid attention to social issues such as helping others, changing traditions, and tolerance and respect for followers of other religions and schools.

3. Conclusion

Kashmir Valley, as one of the important regions of the Indian subcontinent, is considered a place for the interaction of Hindu mystical traditions with Islamic Sufism. This peaceful interaction can be seen in relation to Laladed as Arifah Kashmiri and Sheikh Nooruddin Rishi as the founder of the Rishi sect. The proof of this statement is the presence of Laladed in Nuruluddin's house; While Nur Al-Din was still an infant, he was noticed and loved by Laladed. In his youth, Nooruddin was also influenced by the thoughts of Arifa Kashmiri, and according to what is mentioned in the sources, one of the factors that caused Nooruddin to repent was Laladdin's advice to him in relation to God. Laladed's personality was revered by Sheikh Nur al-Din; As he considered him as one of those who found the way to the valley of salvation and he also asked God for such a status for himself.

By comparing the opinions and thoughts of these two personalities, it is possible to see the result of Sheikh Nuruddin's interaction and relationship with Laladed. As Nur al-Din has mentioned the name Deva for God in his poems, which is derived from the Indian and Aryan word Deivos, which is used in Sanskrit to refer to God. Also, he has used the word God and Shiva, which is one of the great and triune gods of Hinduism and the main god of Shivaism, interchangeably and with the same meaning. Also, the existence of some similar expressions can be seen in the poems of Nur al-Din and Laladed, including that they compared the world to a burden that a person must carry; And they have advised to feed the hungry, without paying attention to the social class of the needy. Of course, there are other common themes in the poems of Sheikh Nur al-Din and Laladed, which are not specific to Kashmiri Shaivism and Rishiya Tariqat; Rather, there are such thoughts in other mystical traditions and ways. Among these beliefs are severe austerities, leaving the family, celibacy, refusing to eat meat, not harming animals, meditation, self-control, behavior, criticizing appearances and paying attention to the inner workings, the spirit of tolerance and tolerance with others, pointed out.

4. References

- Afshar, Y. (2019), **An Analysis of Impact of Sufism in Kashmir**, Srinagar: Department of English Govt Of J&K, volume 6.
- Afsharian, M. (2004). **Bulbul Shah, Encyclopedia of Islam**, edited by Seyyed Kazem Mousavi Bejnordi, Vol. 12, Tehran: Great Islamic Encyclopedia.
- Ahrari, S, Behnamfar, M., Rahimi, S.M. (2024). The Comparative Analysis of “non-violence” Theory in Gandhi's thought and Rumi's Masnavi. **Journal of Subcontinent Researches**, 15(45): 27-44. DOI: 10.22111/jsr.2021.25061.1775
- Amin, A.R. (1630). **Seven Regions**, edited by Javad Fazel, Tehran: Ali Akbar Elmi Bookstore and Adabiyat Bookstore.
- Azad, M. (1993). **Tazkira of the Saints of Kashmir**, Muzaffarabad: [Publisher not mentioned].
- Bamzai, P. N. K. (1994). **Culture and Political History of Kashmir**. Delhi: M. D. Publications.
- Bazaz, A.B. (2016). **The Negative Theology of Nund Rishi (1378-1440): Poetry and Politics in Medieval Kashmir**, A Dissertation Submitted to the Faculty of University of Minnesota.
- Chatterjee, J.Ch. (1962). **Kashmir Shaivism**, New Delhi: Services Press.
- Dhar, A. N. (2009). **Mysticism across Cultures: Studies on Select Poets and Saints**, New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
- Ghazali, A.M.H. (2004). **The Alchemy of Happiness**, edited by Hossein Khadiv Jam, Tehran: Scientific and Cultural Publications Company.
- Gholam, S. (1911). **Khazineh al-Asfiya**, Lucknow: Samrat Press.
- Hoskot, R. I. (2011). **Lalla: The Poems of Lal Ded**, New Delhi: Penguin Books.
- Jahangir Gorkani, M. (1980). **Jahangirnama**, edited by Mohammad Hashim, Tehran: Farhang Publications.
- Kaul, P.A. (1930). **A Life of Nund Rishi**, Bombay: Indian Antiquary, Volume 59.
- Kour, A. (2019). Nund Rishi and Rishism: Exploring Rishi_Sufi Shruks, **Think India (Quarterly Journal)**, 22(24).
- Lal Ded. (2007). **Mystical Verses of Lalla Journey of Self Realization**, Translated with an Introduction by Jaishree Kak, Delhi: Motilal Banarsidass Publisher.
- Majeed Dar, A. (2019). The Sufi and Mystic Movements in The Region of Kashmir: Influences and Impacts, **IJIRI**, 6(1).
- Mohibbul H. (2002). **Kashmir under the Sultanans**, Hamid Naseem (Ed), Kashmir: Gulshan Publishers.
- Nurnama. (1966). **A Collection of the Sayings of Shaikh Nuru'ud_din**, M. Amin Kamali(Ed.), Srinagar: no publisher.
- Parimoo, B.N. (1984). **Unity in Diversity**. J & K Academy of art, culture and languages, Srinagar.
- Radfar, A. (2006). **Kashmir**, Tehran: Cultural Research Office.
- Radhakrishnan, S. (ed.) (1952). **History of Philosophy: Eastern and Western**. London, Allen & Unwin.
- Rafiqi, A.Q. (2003). **Sufism in Kashmir: Fourteenth to the Sixteenth Century**. Sydney: Goodword Media.
- Rahi, R. (1979). **Lal Dyed Tu Shaik al_alam, Akh Sarsari Taqobul Mutalu in Kahvat Tanqidi Mazmunan Hanz Sombran**, Srinagar: Self Published.
- Razavi, S.A. (2001). **History of Sufism in India**, translated by Mansour Mo'tamedi, Tehran: University Publishing Center.
- Razdan, P.N. (1999). **Gems of Kashmiri Literature & Kashmiriyat (The Trio of Saint Poets – I)**, Samkaleen Prakashan: no publisher.
- Riaz, M. (1991). **The Life, Works, and Poems of Mir Syed Ali Hamadani**, Islamabad: Center for Persian Studies of Iran and Pakistan.
- Roshdi, H. (1967), **Tazkira of the Poets of Kashmir**, Lahore: Iqbal Academy Pakistan.
- Shams, M.J. (1997). Babanur al-Din Rishi and the Rishi Order in India, **Persian Letter Journal**, 5: 27-33.
- Shaygan, D. (2010). **Religions and Philosophical Schools of India**, Tehran: Amir Kabir.

- Tajbakhsh, Gh.R., Ebrahimzadeh Amini, H. (2024). A Sociological Look at the place of the Family in Indian and Iranian Society. **Journal of Subcontinent Researches**, 15(45): 61-74. DOI: 10.22111/jsr.2022.38995.2178.
- Talib, G. S. (1984). **kashmiri, The Mughul Empire**, R.C. Majumadar (Ed.), Bombay: no publisher.
- Temple, Sir Richard Carnac. (1924). **The World of Lalla the Prophetess**, Cambridg.
- Vazifehdan Malashahi, F. (2014). Kashmir and the Persian Language, **Journal of Subcontinent Researches**, 18(6): 139-160.
- Wali, Sheikh Nour-ud-din. (2012). **Poems, Poemhunter.com** - The World's Poetry Archive.

Cite this article Khademi, S., Rokhsari Dolatabadi, S. (2025). Shaivism and Islamic mysticism in Kashmir valley: Focused on comparison between Lalla Ded and Sheikh Nour al-din Reshi. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(49), 113-130. DOI: [10.22111/jsr.2024.49777.2454](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.49777.2454)

شیوائیسم و عرفان اسلامی در دره کشمیر: با تکیه بر مقایسه اندیشه‌های للاد و شیخ نورالدین ریشی

سمیه خادمی^۱ | سلوی رخساری دولت‌آبادی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. ایمیل: s.khademi@azaruniv.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه ادیان و عرفان، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

چکیده

دره کشمیر، یکی از مناطق مهم فرهنگی و دینی در آسیا محسوب می‌شود که همواره سکونتگاه ادیان مختلف، از جمله شیوائیسم کشمیری و اسلام بوده است. پژوهش حاضر، به شیوه توصیفی-تحلیلی، به تبیین آرای للاد به‌عنوان یکی از شخصیت‌های مهم آیین شیوائیسم کشمیری و نیز شیخ نورالدین ریشی، و مقایسه اندیشه‌های آن دو پرداخته است. آرای عرفانی للاد و نورالدین را می‌توان به‌صورت کلی در سه حوزه خدانشناسی، سلوک عملی و رویکرد اجتماعی دسته‌بندی کرد. نتایج پژوهش حاکی از تعامل و ارتباط شیخ نورالدین ریشی با للاد است؛ چنان‌که نورالدین از واژه «دوا» و اسم «شیوا» که خدای اصلی آیین شیوائی است، در کنار لفظ «الله» استفاده کرده است. همچنین برخی عبارات مشابه در اشعار هر دو شخصیت دیده می‌شود. البته مضامین مشترک دیگری در اشعار نورالدین و للاد وجود دارد که مختص آیین شیوائیسم کشمیری و طریقت ریشیه نیست؛ بلکه در سایر سنت‌ها و طریقت‌های عرفانی نیز چنین اندیشه‌هایی وجود دارند. ازجمله این اعتقادات می‌توان به ریاضت‌های شدید، ترک خانواده، تجرد، امتناع از مصرف گوشت، آزار نرساندن به حیوانات، مراقبه، سیر انفسی، سیر و سلوک، انتقاد از ظاهرپرستی و توجه به باطن اعمال، و روحیه تسامح و مدارا با دیگران اشاره کرد.

واژه‌های کلیدی: دره کشمیر، شیوائیسم، شیخ نورالدین ریشی، طریقت عرفانی ریشیه، للاد.

۱- مقدمه

سرزمین کشمیر، شامل دو قسمت «کشمیر آزاد» و ایالت «جامو و کشمیر» است. قسمتی از کشمیر بزرگ، جزو ملحقات پاکستان شد که به آن «کشمیر آزاد» می‌گویند و قسمتی دیگر که در خاک هند باقی ماند، به ایالت «جامو و کشمیر» مشهور است که به سه ناحیه جامو، کشمیر و لداخ تقسیم شد. به دره کشمیر، به سبب زیبایی شگفتی که دارد، بهشت روی زمین گفته می‌شود. جامو، به «محل معابد جذاب» معروف است که همه ساله، صدها هزار هندو و مسلمان، آنجا را زیارت می‌کنند. لداخ نیز به سبب کوه‌های دور از دسترس و زیبا و همچنین فرهنگ بودایی، به «تبت کوچک» مشهور است (وظیفه‌دان ملاشاهی، ۱۳۹۳: ۱۴۰). کشمیر، یکی از مناطق مهم فرهنگی و دینی در آسیا محسوب می‌شود که قرن‌های متمادی، مسکن و منزلگاهی برای مردم با عقاید و ادیان متفاوت بوده است. این مکان از همان ابتدا، محل تعامل پیروان ادیان مختلف به‌صورت مسالمت‌آمیز، و محلی برای یادگیری علوم مختلف محسوب می‌شد؛ چنان‌که محققان معتقدند که: «دره کشمیر از زمان‌های

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۱۱۳-۱۳۰.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: خادمی، سمیه؛ رخساری دولت‌آبادی، سلوی. (۱۴۰۴). شیوائیسم و عرفان اسلامی در دره کشمیر: با تکیه بر مقایسه اندیشه‌های للاد و شیخ نورالدین ریشی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۱۱۳-۱۳۰.

DOI: [10.22111/jsr.2024.49777.2454](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.49777.2454)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© خادمی، سمیه؛ رخساری دولت‌آبادی، سلوی.

باستانی، دبیرستانی برای طالبان علم به زبان سنسکریت بوده است و محققان از تمامی نواحی هند، برای فراگرفتن و یادگیری در نزد اساتید بزرگ، به این مکان سفر می‌کردند» (Bamzai, 1994: 233).

شیوائیسم کشمیری، آیینی یکتاپرست است که در اوایل قرن نهم میلادی در دره کشمیر، واقع در قسمت غربی رشته‌کوه‌های هیمالیا و شمال شبه‌قاره هند رشد کرد (Chatterjee, 1962: 3). ادبیات کهن شیوایی، به زبان سنسکریت نوشته شده و به «آگاما» معروف است. مکتب شیوایی کشمیری، سعی کرد که به مبانی رساله‌های «آگاماها»، صورتی فلسفی ببخشد و آن را با مباحث آیین یکتاپرستی ودانتاها، تلفیق بدهد. گویا بنیان‌گذار این مکتب، حکیمی به نام «واسوگوپتا» در قرن نهم میلادی است (شایگان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۲۲-۲۲۴). آیین شیوایی، با نام‌های دیگری نظیر شواتنتریه-واده، ادهاسه-واده و تریکه شناخته می‌شود. از آن جهت که همه آثار مربوط به این آیین، توسط نویسندگانی که اهل کشمیر بوده‌اند به نگارش درآمده است، این آیین به شیوائیسم کشمیری نیز مشهور است (Radhakrishnan, 1952: 381).

شریعت اسلام، یکی دیگر از ادیانی است که به شبه‌قاره هند و منطقه کشمیر رفت. سوداگران دریانورد مسلمان که بین ساحل مالابار و سیلان بازرگانی می‌کردند، نخستین کسانی بودند که اسلام را به منطقه شبه‌قاره هند بردند و مردمان بومی، دین اسلام را پذیرفتند (ر.ک رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۳۱-۱۳۲). با وجود اینکه دین اسلام، دیرتر از سایر نقاط شبه‌قاره به منطقه کشمیر رسید، خیلی زود در آنجا گسترش قابل‌ملاحظه‌ای پیدا کرد و حکومت مسلمانان در آنجا تشکیل شد (رادفر، ۱۳۸۵: ۳۴). عارفان مسلمان، از جمله مهم‌ترین مبلغان مسلمانی به شمار می‌آیند که به کشمیر مهاجرت کردند و باعث رشد و گسترش اسلام در این منطقه شدند. از جمله این عارفان، می‌توان به سید عبدالرحمن شرف‌الدین، معروف به بلبل شاه (متوفی ۷۲۷ ق) از طریقت سهروردیه (همان: ۴۵؛ افشاریان، ۱۳۸۳، ج ۱۲: ۱۷۳؛ Afshar, 2019: 933)، و میر سید علی همدانی (۷۸۶-۷۱۴ ق) از بزرگان طریقت کبرویه که سلسله همدانیه نیز به وی منسوب است، اشاره کرد (وظیفه‌دان ملاشاهی، ۱۳۹۳: ۱۴۲-۱۴۳).

علاوه بر طریقت‌ها و شخصیت‌های عرفانی که برای تبلیغ دین اسلام به کشمیر رفتند، یک طریقت عرفانی به نام ریشیه، توسط نورالدین ریشی یا رشی، در کشمیر ظهور و رشد کرد (Majeed Dar, 2019, vol. 6: 18). نورالدین ریشی، اصالتاً هندو بود و در خانواده‌ای مسلمان بزرگ شد. بنابر نظر پژوهشگران، شیخ نورالدین با لَلَادِد تعامل و ارتباط داشته است؛ چنان‌که در کتاب «تاریخ تصوف در هند»، ذکر شده است: «از آنچه لَلَادِد در جای‌جای اشعارش بیان می‌کرد، درخت آرا و عقاید صوفیه گلشن یافت و طریقت ریشی یا ریشیه در میان کشمیر پا گرفت» (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۲۸). با توجه به اشعار و آموزه‌های طریقت نورالدین، تردیدی در این موضوع نیست که شیخ نورالدین در تنظیم افکار و آموزه‌های خود، از محیط پیرامون تأثیر گرفته است؛ چنان‌که با مقایسه اندیشه‌ها و محتوای اشعار نورالدین و لَلَادِد، می‌توان به شباهت محتوایی میان آن‌ها پی برد (Rafiqi, 2003: 191).

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

با توجه به اینکه آیین شیوائیسم کشمیری و طریقت ریشیه در دره کشمیر، به‌عنوان دو سنت عرفانی مطرح هستند و پیروانی را به خود اختصاص داده‌اند، پژوهش حاضر به بررسی آرا و اعتقادات دو شخصیت لَلَادِد و نورالدین ریشی در این زمینه پرداخته است. مسئله اصلی این پژوهش بررسی ارتباط و تعامل دو سنت عرفانی، یعنی شیوائیسم کشمیری و طریقت ریشیه است. نوشتار حاضر در پاسخ به دو سؤال مهم به نگارش درآمده است: ۱- مهم‌ترین آرای عرفانی لَلَادِد و نورالدین ریشی در چه حوزه‌هایی بوده است؟ ۲- آیا لَلَادِد و نورالدین ریشی با یکدیگر ارتباط و تعامل داشته‌اند؟

۲-۱- اهداف تحقیق

در این پژوهش دو هدف عمده مورد نظر بوده است: هدف نخست اینکه ضمن معرفی دو شخصیت للاد و شیخ نورالدین ریشی، به بیان آرا و اعتقادات آنان پرداخته شود. هدف دیگر، مقایسه و تحلیل اندیشه‌های این دو شخصیت در جهت اثبات ارتباط و تعامل این دو شخصیت با یکدیگر است.

۳-۱- روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش بر مبنای روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. در ابتدا به صورت اجمالی شخصیت‌های للاد و شیخ نورالدین ریشی معرفی شده و در ادامه آرا و اندیشه‌های آنان تبیین شده است. در نهایت در بخش مقایسه و ارزیابی، آرای این دو شخصیت، در جهت ارتباط و تعامل دو سنت عرفان اسلامی و شیوائسم کشمیری، مورد تحلیل و مقایسه قرار گرفته است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

با توجه به جست‌وجوهای انجام‌شده، در برخی از مقالات و کتاب‌های انگلیسی، به زندگی‌نامه و آرای للاد و شیخ نورالدین اشاره شده است که در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اما تاکنون مقاله‌ای فارسی درباره للاد، و مقایسه اندیشه‌های ایشان با آرای نورالدین ریشی، صورت نگرفته است. محمدجواد شمس، در مقاله «بابا نورالدین ریشی و طریقت ریشیه در هند» (۱۳۷۶)، به صورت اجمالی، بابا نورالدین و طریقت ریشیه را معرفی کرده است. همچنین فاطمه وظیفه‌دان ملاشاهی در مقاله «کشمیر و زبان فارسی» (۱۳۹۳)، به تبیین جایگاه زبان فارسی در کشمیر پرداخته و اسامی صوفیان این منطقه را ذکر کرده است. نوشتار حاضر، پژوهشی نو در جهت بررسی تعامل للاد با شیخ نورالدین ریشی و همچنین تبیین و مقایسه آرا و اندیشه‌های این دو شخصیت است.

۲- بحث و بررسی

در این بخش، ضمن معرفی اجمالی للاد و نورالدین ریشی، مهم‌ترین آرا و اندیشه‌های آنان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱- للاد؛ عارفه شیوایی در کشمیر

للاد، یکی از پرآوازه‌ترین عارفان شیوایی کشمیری، و اولین عارف زن است که در دره کشمیر سکونت داشته است. اگرچه درباره تاریخ ولادت للاد نظرات مختلفی وجود دارد، اکثر منابع، اواسط قرن چهاردهم میلادی یعنی بین سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۲۰ میلادی را تاریخ ولادت وی دانسته‌اند. همچنین دوران شکوفایی للاد را در دوران حکومت سلطان علاءالدین، و زمان احتمالی مرگش را در دوران حکومت سلطان شهاب‌الدین در هند ذکر کرده‌اند. للاد در خانواده‌ای از طبقه برهمنان هندو، چشم به جهان گشود. او براساس رسم و عرف خانواده و طبقه اجتماعی خویش، در نوجوانی به ازدواج مردی برهمن، از خانواده هم‌سطح خویش درآمد و پس از ازدواج، نام پادماواتی گرفت؛ اما وی هیچ‌گاه در اشعارش از این نام، یاد نکرد و خود را للا یا لالا می‌خواند و در میان مردم کشمیر و در منابع سنسکریت، به لاگشواری، لال دد و للاد معروف است و در منابع فارسی، او را با نام للای عارفه یاد می‌کنند (Lal Ded, 2007: 4). گزارش‌های حاکی از زندگانی وی نشان می‌دهد که ازدواج ناموفق او، ظلم و شرایط سختی که از جانب مادر همسرش متوجه او بود، سبب تشویق او به فرار از خانه، ترک زندگی دنیوی و در پیش گرفتن یک زندگی زاهدانه و یوگی‌وار شد. ارتباط او با یک گورو به نام سیدها سیدانتا، سبب آشنایی وی با یکی از طریقت‌های عرفانی شیوایی، یعنی «شیوا یوگا» شد و مسیر زندگیش به سمت یک زندگی عارفانه سوق پیدا کرد (Ibid.: 4-5).

۲-۲- آرا و اندیشه‌های لَلَاد

با توجه به آنچه در منابع مختلف درباره اعتقادات لَلَاد بیان شده است، به صورت کلی می‌توان آرای وی را در سه محور کلی دسته‌بندی کرد:

الف) خداشناسی

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، شیوائیسم کشمیری، آیینی یکتاپرست است. لَلَاد از خدای خویش با عنوان «شیوا» نام می‌برد. با توجه به سروده‌های لَلَاد، شیوا در همه جا حضور دارد. لَلَاد، شیوا را در هر چیزی رؤیت می‌کند. شیوا، در زمین و آسمان و در تمام پدیده‌های اطراف لَلَاد حاضر است. شیوا در همه چیز، حتی در چیزهایی که به او پیشکش می‌شوند، حضور دارد. به تعبیری دیگر، شیوا، همه چیز است؛ چنان‌که لَلَاد، شیوا را این‌چنین وصف می‌کند:

«تو آسمان و زمین هستی

تو روز، نفس باد، و شب هستی

تو دانه، چوب، گل، آب هستی

ماده اولیه در تمام چیزهایی که پیشکش می‌کنم

هستی تمام پیشکشی‌های من

تو کسی که همه چیز است

چه چیز باید به تو پیشکش کنم؟» (Hoskot, 2011: 62)

مکتب شیوایی کشمیری، انسان و نفس او را نیز صادره از شیوا می‌داند و به امکان اتحاد با او معتقد است (Radhakrishnan, 1952: 384). بنابر اعتقاد مکتب شیوایی کشمیری، عالم «صورت عینیت‌یافته» اندیشه ایزدی است. مراتب هستی جهان و درجات آفرینش، مانند عالم بیداری، عالم رؤیا و عالم خواب عمیق، تغییرات و دگرگونی‌های یک جوهر یگانه است و آن، ضمیر لایتناهی الهی است که به یک اعتبار، جهانی را که می‌آفریند، نگه می‌دارد و سرانجام آن را باطل می‌سازد و به خود بازمی‌گرداند. شیوا، هم علت فاعلی و هم علت مادی جهان است و عالم را به یاری نیروهای سحرآمیز خویش می‌آفریند (شایگان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۲۴-۲۲۵).

ب) سلوک عملی

یکی از مباحثی که در آرا و احوال لَلَاد نمود پُررنگی دارد، سلوک عملی است. یکی از مصادیق بارز سلوک عملی، خودشناسی است. در مکتب شیوایی کشمیری، موضوع خودشناسی بسیار حائز اهمیت است؛ چنان‌که به شیوایی کشمیری، آیین «بازشناسایی» نیز گفته می‌شود. علت این نام‌گذاری آن است که به نظر پیروان این مکتب، آزادی میسر نمی‌شود، مگر آنکه سالک، باطن خویش را چون آئینه تمام‌نمای شیوا «بازشناسد» (همان: ۲۲۲-۲۲۴). لَلَاد نیز به‌عنوان یکی از شخصیت‌های مطرح این آیین، راه رسیدن به شیوا را گذر از عالم بیرون و توجه به درون انسان می‌داند. او بارها در اشعار خود به این موضوع اشاره کرده است که آنچه را که در عالم بیرون جست‌وجو کرده، در درون خود یافته است. بنابر نظر عارفه شیوایی، آنچه که تمام جویندگان حق، به دنبال آن هستند، در هیچ جا، به‌جز درون خود آن‌ها نیست. بنابراین افراد برای رسیدن به غایت نهایی -که غرق‌شدن در وجود شیوا است- باید به درون خود رجوع کنند: «با اشتیاق و شور در چشمانم، شب و روز در حال جست‌وجو در همه جا بودم، شگفت! من آن شخص راست‌گو و حکیم را پیدا کردم، اینجا در منزل خودم، تا دیدگانم را پر کند...» (Temple, 1924: 167).

یکی دیگر از مصادیق سلوک عملی در اندیشه لَلَاد، زهد و ترک تعلقات است. بنابر نظر او، جهان و زندگی مادی به مثابه باری است که بر دوش انسان گذاشته شده است: «در حال حمل یک کیسه شیرینی بر روی دوش خود هستم، گره کیسه بر

روی شانهم شل شده است، به مسیر اشتباهی وارد شدم و وقتم را هدر کردم، چه باید کرد؟ من گم شده‌ام، هشدارهای استادم بر روی تنم، مانند ضرب شلاق تاول می‌زند، این گله، بدون چوپان است، چه باید کرد؟» (Hoskot, 2011: 12).

در سلوک عملی آیین شیوائسم کشمیری، اتکا به تجربه شخصی حائز اهمیت است. در این آیین، تجربه شخصی از اصالت بیشتری نسبت به خرد و متون دینی برخوردار است. به عبارتی دیگر، نجات، تنها از طریق انجام عمل، یوگا و انضباط روحانی ممکن است (Radhakrishnan, 1952: 381). للاد نیز از ذهن به‌عنوان عاملی یاد می‌کند که باید افسار و لگام آن را در دست گرفت تا بتوان در مسیر حق، بدون انحراف و دشواری پیشروی کرد (Parimoo, 1984: 49).

همان‌طور که در میان پیروان هندوئیسم، اصل اهیمنسا و آزار نرساندن به جانداران، از اصول بنیادی آنان محسوب می‌شود، این اندیشه به‌صورت بارز در میان بزرگان و پیروان آیین شیوائسم کشمیری، از جمله در آرای للاد دیده می‌شود. ایشان در اشعار خود اعتراض را نسبت به قربانی کردن حیوانات نشان می‌دهد و می‌گوید: «تو ای (مرد) نادان، یک قوچ زنده را به سنگی بی‌جان پیشکش می‌کنی، (در حالی که با زنده نگه‌داشتن آن) این قوچ تن شما را با پشم خود پوشش خواهد داد، و شمارا در برابر سرما محافظت خواهد کرد، چه کسی شما را دعوت کرده است، به قربانی قوچ زنده‌ای برای یک سنگ بی‌جان» (Razdan, 1999: 23).

ج) رویکرد اجتماعی

بررسی متون دینی و تاریخی هند، گواه این است که زندگی اجتماعی و خانوادگی، به‌طور عمده براساس سلطه و فرمانروایی مرد و اطاعت زن استوار است (تاج‌بخش و ابراهیم‌زاده آسمین، ۱۴۰۲: ۶۷). با توجه به گزارش‌های حاکی از زندگی للاد، وی در برابر وظایف و ویژگی‌های یک زن که در جامعه هندویی تعریف شده بود، ایستاد. در اشعارش، او را به‌عنوان زنی با خُلق و خوی ملایم و درون‌گرا می‌توان شناخت که زندگی راهبانه و زاهدانه‌ای در پیش گرفت و در کوجه‌ها سرگردان بود. للاد برای ساختن و پیمودن راه معنوی خود به سوی نجات، به‌عنوان یک زن در جامعه سنتی هندویی، قوانین جامعه کشمیر را به چالش کشید. وی بعد از ترک خانواده‌اش، به زنی سرگردان تبدیل شد که از کوجه‌های شهر گذر می‌کرد. للاد علت تحول درونی خویش را این‌گونه توصیف کرده است: «گوروی من، تنها یک توصیه به من کرد، گذر از بیرون و توجه به درون، که تبدیل به آغاز للاد شد و به همین دلیل، من گشتن را آغاز کردم» (Dhar, 2009: 175). عارفه کشمیری، ترک خانواده و تعلقات دنیوی را به‌عنوان عاملی برای توجه به درون تلقی کرد. البته للاد به اصول اخلاقی و سنت‌های پیشینان خود پایبند بود و در قطعه‌ای از سروده‌هایش، از اینکه هیچ چیز، سر وقت و پایبند به سنت‌های گذشته انجام نمی‌شود، گلایه می‌کند و معتقد است شرایط با گذشت زمان، رو به بدی خواهد گرایید (Temple, 1924: 219).

یکی از انتقادهایی که للاد به شرایط روزگار خویش داشته، توجه و عادت مردم به ظاهرپرستی است. للاد در یکی از سروده‌هایش، مراحل ظاهری آیین پرستش شانکار را که یکی از مظاهر شیوا است، مورد مذمت قرار داده است و می‌گوید: «آن‌ها که حلقه گل را می‌آورند، چه کسانی هستند، گل‌هایی که در پیش پای او (شانکار) می‌گذارند، چه چیزی هستند (معنا و مفهوم اعمال)، یا آبی که بر روی صورت او می‌پاشند، علت اینکه شانکار، خود باید در حال حرکت باشد، چیست؟» (Ibid.: 188).

للاد نسبت به جامعه خویش منفعل نبود و همواره در قبال دیگران احساس مسئولیت داشت و به افراد جامعه توصیه می‌کرد که به شرایط دیگران توجه داشته باشند؛ چنان‌که می‌گفت: «آب را از تشنه، و غذا را از گرسنه دریغ نکن» (Razdan, 1999: 6). یکی دیگر از ویژگی‌های للاد در ارتباط با مردم، داشتن روحیه تسامح با دیگران بود. ایشان نسبت به پیروان مکاتب دیگر روزگار خویش، نگاه و ارتباط مسالمت‌آمیز داشت. او منشأ پیدایش همه را یک حقیقت به نام «شیوا» می‌دانست؛ چنان‌که می‌گفت:

«شیوا در مکان‌های زیادی حضور دارد
 او هندو را از مسلمان تشخیص نمی‌دهد
 نفسی که در تو و در دیگران زندگی می‌کند
 آن شیوا است، حد شیوا را بدان» (Hoskot, 2011: 104)

۲-۳- نورالدین ریشی

بابا نورالدین ریشی، معروف به شیخ نورالدین ولی، فرزند شیخ سالارالدین، شاعر و عارف اهل کشمیر، در قرن نهم هجری متولد شد (لاهوری، ۱۲۹۰، ج ۲: ۳۱۲). ایشان اصالتاً هندو و از نوادگان پادشاهان کشتوار بوده است. پس از کشته‌شدن جدش در جنگ کشتوار، پدرش به همراه خانواده به کشمیر مهاجرت کرد و در همان جا توسط سید حسین سمنانی، به دین اسلام مشرف شد (آزاد، ۱۹۹۳، ج ۱: ۳۱۲). درباره تاریخ ولادت شیخ نورالدین، اطلاعات دقیقی در دست نیست؛ چنان‌که در کتاب «خزینة الاصفیا»، ولادت ایشان با استناد بر «اسرار الابرار» و «تاریخ اعظمی»، سال ۷۵۷ ه.ق بیان شده است (لاهوری، ۱۲۹۰، ج ۲: ۳۱۲)؛ اما به گزارش بیشتر منابع، به نظر می‌آید که ۹ آوریل ۱۳۷۸ میلادی، برابر با روز دهم ذی‌الحجه ۷۷۹ هجری، صحیح‌تر باشد. نورالدین در روستای کیموه در جنوب شرقی سرینگر، چشم به جهان گشود.

محققان معتقدند نام او در ابتدا «ناندا» بوده و بعدها اسم خود را به نورالدین تغییر داده است. از آنجایی که نام‌های دیگر اعضای خانواده‌اش، نظیر برادرانش، اسامی کشمیری مانند شش و کوندار هستند، احتمال اینکه نام شیخ نیز در ابتدا یک نام کشمیری بوده باشد، زیاد است. ناندا برگرفته از کلمه ناند، در زبان سنسکریت به معنی روشنایی و شادی است (Rafiqi, 2003: 182). به همین دلیل، شیخ نورالدین در هند و میان پیروان هندی خود، به ناندریشی نیز معروف است (1984: 756 Talib). گزارش‌ها و گفته‌های خود شیخ از دوران کودکی و نوجوانی زندگانی او حاکی از این است که در این برهه از زندگی خویش، به دلیل فضایی که در خانواده او بین برادرانش وجود داشت، به دزدی و بافندگی مشغول بود؛ اما از آنجایی که در هر دو مورد ناموفق بود، به خواست خانواده‌اش خانه را ترک کرده است (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۲۸). بابا نورالدین در سن سی سالگی، از گذشته خویش توبه می‌کند و زندگی دنیوی را ترک کرده و در غاری در خارج از شهر، گوشه‌نشینی اختیار می‌کند؛ او از مصرف گوشت، خودداری، و تنها از گیاهان تغذیه می‌کرد (Mohibbul Hassan, 2002: 362). ایشان در اشعارش، دوران کودکی و نوجوانی خود را این‌چنین توصیف می‌کند:

«چشمه‌ای که در جویباری (جریان آب گذرا) گم شده است

قدیمی که در میان دزدان گم شده است

مردی که عمیقاً آموزش داده شده بود، در خانه افراد ابله (نادان) گم شده بود

یک قو که در میان کلاغان گم شده بود...» (Nurnama, 1966: 249)

درباره طریقت عرفانی و شیوه سیر و سلوک شیخ نورالدین، دیدگاه‌های گوناگونی در دست است. برخی بابا نورالدین را به طریقت کبرویه نسبت داده‌اند و او را یکی از مریدان سید علی همدانی می‌شمارند و معتقدند که شیخ نورالدین، به فرزند سید علی همدانی، یعنی میر محمد همدانی (متوفی ۸۴۵ ق) ارادت داشته است (لاهوری، ۱۲۹۰، ج ۲: ۳۱۲-۳۱۳). همچنین عده‌ای معتقدند که شیخ نورالدین در طریقت، از یکی از مریدان سید علی همدانی، یعنی سید حسین سمنانی نیز بهره برده است (ریاض، ۱۹۹۱: ۸۶-۸۵). هرچند برخی دیگر، به دلیل وجود اختلافات بارز در میان تعالیم شیخ و طریقت کبرویه، این احتمالات را باطل می‌خوانند (راشدی، ۱۳۴۶: ۹۱۳-۹۱۴). حتی برخی نیز بدون توجه به فاصله زمانی که بین شیخ نورالدین و سید علی همدانی وجود دارد، شیخ را از مریدان مستقیم سید علی همدانی معرفی کرده‌اند (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۲۸). با این حال، برخی دیگر معتقدند که شیخ نورالدین، با اینکه به‌عنوان یک مسلمان متولد شده بود، از همان ابتدا فرصت فراگیری

تعالیم اسلامی را نداشت و به همین دلیل، از تعالیم زاهدانه سادوها تأثیر پذیرفته است (Mohibbul Hassan, 2002: 362). علاوه بر این دیدگاه‌ها، در منابع ریشیه، نورالدین را از عارفان اویسی برشمرده‌اند که از طریق روحانی، از هدایت پیامبر اکرم (ص) برخوردار بوده است (لاهوری، ۱۲۹۰، ج ۲: ۳۱۳). بابا نورالدین، صاحب تألیف نبوده است، اما اشعاری پراکنده به او نسبت داده‌اند و حتی او را در زمره نخستین شاعران کشمیر دانسته‌اند و اشعار او را هم‌ردیف اشعار للاد آورده‌اند. شیخ نورالدین در سن ۶۳ سالگی، در سال ۸۴۲ هجری، در دوره حکومت سلطان زین‌العابدین، پادشاه معروف کشمیر، وفات یافت و در روستای چرار شریف، در ۲۶ کیلومتری جنوب شرقی سرینگر دفن شد (شمس، ۱۳۷۶: ۲۹-۳۰).

شیخ نورالدین، خود و پیروانش را بیشتر ریشی خوانده است تا صوفی. از جمله مریدان او، بم‌الدین، زین‌الدین و لطیف‌الدین، در خانواده‌های برهمن به دنیا آمدند و زیر نفوذ معنویت شیخ نورالدین، مسلمان شدند (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۲۹). ظاهر عرفای طریقت ریشیه، به دلیل عبا پشمی منقوشی که رنگ سیاه و سفید داشت و توسط شیخ زین‌العابدین، مخصوص این طریقه طراحی شده بود، با دیگر طریقت‌های عرفانی کشمیر متفاوت بود (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۲۹). مطابق با گزارشاتی که در دست است، واژه «ریشی»، ریشه در زبان سنسکریت دارد و حتی قبل از ورود مسلمانان به کشمیر، این واژه به معنای «فردی که سرود مقدس برای خدای بزرگ می‌خواند»، و در اصطلاح، به معنی قدیس و راهب به کار برده شده است. با گذشت زمان، واژه «ریشی» در کشمیر به کسی اطلاق می‌شد که زندگی خود را صرف پرستش خدا، مراقبه و خدمت به خلق کرده است و سخنان و اندیشه‌های ارزشمندی برای نسل‌های بعد از خود به جا گذاشته است (Kour, 2019: 1044). بعدها با ورود مسلمانان، و به وجود آمدن گروهی از صوفی‌ها که خود را ریشی می‌خواندند، مسلمانان کشمیر سعی کردند که این واژه را به زبان فارسی و واژه «ریش» به معنی «محاسن» یا «پرها یا بال‌های یک پرنده» مرتبط کنند (Majeed Dar, 2019, vol. 6: 18).

۲-۴- ارتباط نورالدین ریشی و للاد

مطابق با منابع متعدد، اولین برخورد نورالدین ریشی با للاد، به زمان نوزادی او برمی‌گردد؛ زمانی که فقط چند روزه بود. بنابر داستان‌های روایت‌شده، والدین نورالدین، پس از تولد او، در تغذیه وی دچار مشکل شدند، زیرا نوزاد از سینه مادر خود تغذیه نمی‌کرد و در این زمان، للاد به هنگام گذر، به خانه آن‌ها آمده و نوزاد را در بغل گرفته و از او می‌پرست: «حال که از به دنیا آمدن شرمگین نیستی، پس چرا از مکیدن شیر مادر خود شرمگینی؟» پس از این، طفل شروع به شیر خوردن می‌کند و للاد به رفت‌وآمد به خانه نورالدین ادامه می‌دهد (Rafiqi, 2003: 183). اگرچه در اشعار للاد، نمی‌توان اشاره مستقیمی نسبت به نورالدین مشاهده کرد، شیخ نورالدین در یکی از سروده‌هایش، ارادت و تحسین خود را نسبت به للاد ابراز کرده است و او را از راه‌یافتگان به وادی نجات و حیات جاودان (روحانی) می‌داند:

«للا از پامانپور^۱

کسی که نکتار (الهی) را نوشیده

او آواتار و یوگینی است

خدایا این (مرتبه از معنویت) را به من هم عطا کن» (Nurnama, 1966: 53)

بنابراین، مطابق با روایت‌های متعدد، تردیدی در اینکه للاد و شیخ نورالدین، معاصر یکدیگر در کشمیر بوده‌اند، نیست. چنان‌که نویسنده کتاب «تاریخ تصوف در هند»، معتقد است که «از آنچه للاد در جای‌جای اشعارش بیان می‌کرد، درخت آرا و عقاید صوفیه گلشن یافت و طریقت ریشی یا ریشیه، در میان کشمیر پا گرفت» (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۲۸). بنابر نظر ایشان،

۱. منطقه‌ای که للاد در آنجا به دنیا آمده است.

شیخ نورالدین از لَلَاد که در نزد کشمیریان آن روزگار، آوازه‌ای داشته، تأثیر پذیرفته است. تعالیم شیخ، در اشعار کشمیری او مجال بروز دارد و برخی از آن اشعار، همان سروده‌های لَلَاد است. البته اشعاری هم از شیخ وجود دارد که نسبت آن‌ها به شیخ نورالدین، هیچ جای شبهه‌ای ندارد (همان: ۴۲۸-۴۲۹). براساس آنچه که در منابع ذکر شده است، دیدار شیخ نورالدین با لَلَاد، در تحول روحانی شیخ تأثیر داشته است. چنان‌که روزی نورالدین و برادرانش به قصد دزدی در حال تلاش برای واردشدن به خانه‌ای بودند که لَلَاد نیز در آن مکان حضور داشت و با دیدن شیخ در حال دزدی، گریه کرده و به او می‌گوید: «در این خانه به دنبال چه چیزی هستی؟ (حال آنکه چیزی به دست نخواهی آورد) به خانه‌ای بزرگ با صاحبی بزرگوارتر (خداوند) برو که در آنجا چیزی خواهی یافت» (Rafiqi, 2003: 187).

شیخ نورالدین در مدح مقام والای لَلَاد معتقد است که عارفه کشمیری، از شراب آمریتا نوشیده است که در سنت هندویی، با جاودانگی خدایان در ارتباط است (Bazaz, 2016: 225). شیخ در اشعار خود مکرراً به اساتید معنوی کشمیر اشاره کرده و به مدح و ستایش آن‌ها می‌پردازد و از «دوا» (واژه «دوا» در زبان سنسکریت برای اشاره به خدا به کار می‌رفته است) می‌خواهد که او را نیز مانند آن اساتید، برکت بخشد و در این راه، هدایت کند (Wali, 2012: 6-7).

۲-۵- آرا و اندیشه‌های نورالدین ریشی

با توجه به آنچه در منابع ذکر شده است، مهم‌ترین آرا و اندیشه‌های شیخ نورالدین ریشی را می‌توان در محورهای زیر دسته‌بندی کرد.

الف) خداشناسی

طریقت عرفانی ریشیه، فرقه‌ای یکتاپرست است که اعتقاد به خدای یگانه دارد. البته بنابر نظر نورالدین، خدای واحد را با نام‌های مختلف می‌توان خواند، در حالی که حقیقت یکی است و هرآنچه در آسمان‌ها و زمین است، یک خدای واحد را پرستش می‌کنند: «خداوند لامکان است، در همه جا و همه چیز موجود است، خدا یکی است، با صد نام، یک دانه چمن یا برگ وجود ندارد که او را پرستش نکند» (Nurnama, 1966: 39).

در بسیاری از موارد، شیخ نورالدین در اشعار خود از خدا، با عنوان دوا نام برده است. این کلمه، از واژه هندوآریایی دیوس، گرفته شده است که در زبان سنسکریت برای اشاره به خدا به کار می‌رفته است. همچنین در اشعار شیخ نورالدین، واژه خدا و شیوا -یکی از خدایان بزرگ و سه‌گانه هندویی و خدای اصلی آیین شیوایی است- به جای هم و در معنی یکسان به کار برده شده‌اند (Wali, 2012: 33).

شیخ نورالدین، با ایمان راسخی که به وحدانیت الله دارد، مورد عنایت خداوند قرار گرفته است، چنان‌که بارقه‌های غیبی، قلب او را روشن کرده است و ایشان با فانی شدن از صفات نفسانی، در مسیر بقای بالله و اتصال و اتحاد الهی قرار گرفته است:

«اول ایمان آوردم که خدایی نیست، جز الله

سپس خودم را با (به‌وسیله) الهام‌های الهی آگاه کردم

ابتدا خودم را فراموش کردم و نسبت به خدا مشتاق شدم

سپس به لامکان رسیدم» (Nurnama, 1966: 154)

ب) سلوک عملی

سیر و سلوک سالکان طریقت، بخش بسیار مهمی از منابع عرفان اسلامی را به خود اختصاص داده است. بنابر نظر عارفان مسلمان، سیر و سلوک، با خودشناسی آغاز شده و منجر به خداشناسی می‌شود. چنان‌که عارفان با استناد به حدیث نبوی: «من عرف نفسه فقد عرف ربه»، خودشناسی را مقدمه خداشناسی می‌دانند و معتقدند که کلید معرفت خداوند، معرفت نفس خویش

است (غزالی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۳). شیخ نورالدین ریشی نیز به‌عنوان بنیان‌گذار طریقت عرفانی ریشیه، توجه خاصی به خودشناسی داشته است. وی در حالی که در دوردست‌ها و در بیرون، در جست‌وجوی حق بود، در نهایت خداوند را در نزدیک‌ترین مکان ممکن، یعنی در درون خویش یافته است: «هنگامی که در دوردست‌های پهناور در جست‌وجو بودم/ شگفتا! او را در سرزمین خود یافتم...» (Nurnama, 1966: 155). شیخ نورالدین لازمه خودشناسی را ترک تعلقات دنیوی می‌داند. وی جهان و زندگی دنیوی را باری می‌داند که بسیار سنگین است و او توان انتقال آن را به فرد دیگری ندارد. وی این بار را این‌گونه توصیف کرده است:

«کلاغ حرفی را آشکار می‌کند که باعث ریختن پرهایش می‌شود

تمام پرهایش که پیش پایش جمع می‌شود

اسب من غرق شده و قایم به گل نشسته است

این بار سنگین شده است

حتی نمی‌توانم آن را برای فرد دیگری باقی بگذارم...» (Rahi, 2003: 122)

توجه به باطن اعمال، همواره مد نظر عارفان مسلمان بوده است. این مسئله در اندیشه شیخ نورالدین نیز مورد توجه قرار گرفته است. ایشان در اشعار خویش، به نکوهش انجام اعمال ظاهری عبادی که باطن آن اعمال، مورد توجه قرار نگرفته باشد، پرداخته است. شیخ به‌شدت با افرادی که ظاهرگرا بودند، مخالفت می‌کرد و آن‌ها را به دلیل انجام اعمال طوطی‌وار بدون توجه به باطن، مذمت کرده است. بابا نورالدین، این‌گونه اعمال را در رسیدن به هدف غایی کمال، که فنا فی الله و بقای بالله باشد، بی‌ثمر می‌دانست؛ چنان‌که می‌گوید:

«با تعظیم کردن، خم و راست شدن (سجده کردن)

تو به مقام ریشی بودن (عارف) نمی‌رسی

هاون، هیچ‌گاه سر خود را از داخل آسیاب برنج بلند نکرد (همیشه در حال تعظیم و سجده بود)

با حمام کردن (شستن خود) نمی‌توان ذهن را پاک کرد

ماهی و سمور (با اینکه همیشه در آب هستند)، هیچ‌گاه نمی‌توانند به سمت ساحل بالا بروند» (Kaul, 1930: 29).

بنابراین شیخ اعمالی را سبب نجات انسان می‌داند که همراه با معرفت باشد و عمل بدون معرفت را بیهوده و ناکافی می‌داند. ریاضت‌های شدید، جزو سلوک عملی و طریقت ریشیه است. بعد از درگذشت شیخ نورالدین، مریدانش افکار و اندیشه‌های او را گسترش دادند. آنان بیشتر به زهد، و ریاضت‌های سخت تمایل داشتند؛ از خوردن گوشت امتناع کرده و از گیاهان تغذیه می‌کردند (احمد رازی، ۱۰۱۰ ق، ج ۲: ۱۰۹). چنان‌که وقتی شاگردان شیخ نورالدین از وی سؤال کردند که مصرف گوشت در سنت اسلام، ممنوع نیست و چرا شما گوشت مصرف نمی‌کنید؟ شیخ در جواب گفت: «دین ما، پیروانش را از ظلم و خشونت بازداشته است؛ بنابراین کشتن در دین ما مجاز نیست» (Rafiqi, 2003: 276). طریقت ریشیه، از خاکستر به‌عنوان غذا استفاده می‌کردند؛ چنان‌که در احوالات شیخ نورالدین در این باره آمده است که شیخ برای افطار روزه خویش، خاکستر را با آب قاتی می‌کردند (Ibid.: 262). حتی گفته شده که وی، از قدم گذاشتن روی چمن و گیاهان روییده روی زمین، خودداری کرده است؛ چنان‌که در برخی منابع گزارش شده است برخی از ریشی‌ها، گیاه زنده را دارای حیات می‌دانستند، بنابراین از خوردن گیاهان نیز اجتناب می‌کردند (Rafiqi, 2003: 276-277).

پیروان ریشیه، بسیار به زهد و ساده‌زیستی اهمیت می‌دادند؛ چنان‌که در «جهانگیرنامه» درباره اعمال و رفتار آنان این‌گونه ذکر شده است که: «طایفه‌ای از فقرا می‌باشند که آن‌ها را ریشی گویند. اگرچه علمی و معرفتی ندارند، لیکن بی‌ساختگی و ظاهرآرایی می‌زیند، هیچکس را بد نمی‌گویند، زبان خواهش و پای طلب کوتاه دارند، گوشت نمی‌خورند، ازدواج نمی‌کنند و

پیوسته درخت میوه در صحرا می‌نشانند به این نیت که مردم از آن بهره‌ور شوند، خود از آن تمتع نمی‌گیرند» (جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۳۴۲). به این ترتیب می‌توان گفت ریشی‌ها اگرچه از فقه و کلام سخن نمی‌گفتند، زندگی صوفیانه و زاهدانه در پیش گرفته بودند و برای آسایش خلق، تلاش می‌کردند و مجرد پیشه کرده بودند؛ گرچه در برخی از منابع، گزارشاتی از ازدواج برخی از آن‌ها به چشم می‌خورد (احمد رازی، ۱۰۱۰ ق، ج ۲: ۱۰۹).

شیوهٔ عبادت ریشی‌ها، بر پایهٔ مراقبه و پرنیامه یا «پاس انفاس» استوار بود (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۳۰). ریشی‌ها به مراقبه و مهار ذهن اهمیت بسیاری می‌دادند. بنابر نظر آنان، ذهنی که زیر تسلط و مراقبت قرار نگرفته باشد، مانع نجات است و موجب انحراف سالک از راه حقیقت می‌شود؛ چنان‌که شیخ نورالدین گفته است: «از ابتدای راه، من ذهنم را توسط افسارهایی هدایت کردم/ برای اینکه که مبدا اسب از ترس رم کند و منحرف شود/ تعداد زیادی از زنجیرهای دنیوی را شکسته‌ام» (Parimoo, 1984: 49).

ج) رویکرد اجتماعی

در اشعار شیخ نورالدین، می‌توان توجه وی را به جامعه مشاهده کرد. ایشان در یکی از سروده‌هایش، به اوضاع نابسامان حاکم در جامعه اشاره کرده و سرانجام جامعه را این‌چنین پیش‌بینی می‌کند:

«زمانی خواهد آمد، بسیار شرورتر

ذات بشر در نوع خود به بدی می‌گراید

گلایی و سیب که زمان رسیدن آن‌ها اواخر پاییز است

عوض شده و با زردآلوها در زمان باران‌های سنگین رسیده خواهند شد

مادر و دختر دست در دست هم از گذراندن زمان خود با غریبه‌ها لذت خواهند برد» (Temple, 1924: 169). شیخ نورالدین، در این اشعار به ناهماهنگی طبیعت و جابه‌جاشدن سنت‌ها اشاره کرده است و از اینکه مردم به سنت پیشینیان پایبند نیستند، گله و شکایت کرده است.

بابا نورالدین ریشی، به نیازمندان جامعه نیز توجه می‌کرد؛ چنان‌که در سروده‌هایش این‌گونه توصیه می‌کند: «اگر در توان دارید، گرسنگان را سیر کنید، بدون اینکه از طبقهٔ اجتماعی او سؤال کنید» (Razdan, 1999: 6). ایشان همچنین به رابطهٔ مسالمت‌آمیز و تساهل و تسامح پیروان مختلف ادیان در جامعه نیز توصیه کرده است؛ چنان‌که معتقد است: «ما به یک پدر و مادر واحد تعلق داریم، پس این تفاوت برای چیست؟ بگذارید هندوها و مسلمانان، با هم و تنها خدا را ستایش کنند» (Nurnama, 1966: 39). نورالدین با اشاره به داستان آفرینش و آفریده‌شدن آدم و حوا به صورت زوج، بر صلح و دوستی بین پیروان ادیان مختلف -مانند هندوها و مسلمانان- تأکید کرده است: «ما به‌عنوان همسر و شریک به این دنیا آمده‌ایم/ ما باید غم‌ها و شادی‌های خود را با همدیگر شریک می‌شدیم» (Ibid.: 91). چنان‌که عارفان مسلمان دیگر از جمله مولانا، از مُدارا، صلح، دوستی و احترام به دیگران سخن گفته و به اتحاد ارواح انسانی تأکید داشته است (احراری و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۸).

۳- مقایسه و ارزیابی نهایی

با توجه به اندیشه‌های لَلَادِد و شیخ نورالدین ریشی که بیان شد، آرای آنان در موارد زیر قابل مقایسه است:

۱- در آیین شیوائیسم کشمیری و طریقت ریشیه، اعتقاد به یک خدای واحد وجود دارد؛ بنابراین پیروان این دو مکتب، یکتاپرست هستند؛ چنان‌که لَلَادِد، خداوند را که با اسم «شیوا» از آن نام می‌برد، نه تنها علت فاعلی و مادی جهان می‌داند، بلکه معتقد است شیوا در همه جا حضور دارد. به تعبیری دیگر، هر چیزی که وجود دارد، همان شیواست و نوعی وحدت وجود در اندیشهٔ لَلَادِد دیده می‌شود. در اندیشهٔ وی، شیوا به شکل‌های گوناگونی تجلی یافته است. بابا نورالدین ریشی نیز به یک خدای واحد در جهان قائل است. شیخ نورالدین به جهت زندگی در درهٔ کشمیر، در اشعار خویش از خدا با عنوان «دوا» نام

برده است. این کلمه در زبان سنسکریت برای اشاره به خدا به کار می‌رفته است. همچنین شیخ در نتیجه تعاملاتی که با آیین شیوائیسم کشمیری داشته است، در اشعار خود، در کنار لفظ جلاله «الله»، واژه «شیوا» را نیز به کار برده است. وی در اندیشه‌های خود فراتر از این نیز پیش رفته است و چنان‌که ذکر شد، شیخ نورالدین معتقد است که حقیقت واحد ازلی را می‌توان به صد نام دیگر خواند.

۲- آیین شیوائیسم کشمیری و طریقت ریشیه، به مباحث سلوک عملی توجه ویژه‌ای داشته‌اند. چنان‌که لَلَادِد و نورالدین هردو به بحث خودشناسی که از مهم‌ترین مصادیق سلوک عملی است، توصیه کرده‌اند. هردو شخصیت، در عبارات مشابهی عنوان کرده‌اند که آدمی برای یافتن حقیقت، باید به درون خویش رجوع کند و مسیر خداشناسی، از خودشناسی آغاز می‌شود.

۳- لَلَادِد و نورالدین، در رابطه با بی‌توجهی به تعلقات دنیوی، دنیا را به باری تشبیه کرده‌اند که آدمی آن را حمل می‌کند. با اینکه در فضای شعر شیخ نورالدین، سکوت حاکم است، «پره‌های ریخته کلاغ»، بدون اینکه چیزی بگوید یا آواز سر بدهد، حاکی از حال پریشان او از شدت سنگینی باری است که بر دوش او گذاشته شده است. در هردو قطعه شعر نورالدین و لَلَادِد، زندگی به بار سنگینی تشبیه شده است که باعث زحمت و عذاب فرد است و او به دنبال راهی از این بار است. هرچند در نگرش هردو عارف درباره باربودن و سنگینی زندگی دنیوی شباهت وجود دارد، در جزئیات، تفاوت‌هایی در دیدگاه آن دو نسبت به جهان و زندگی دنیوی دیده می‌شود. لَلَادِد، بار دنیا را شیرین می‌داند؛ باری که به دلیل شیرینی آن، نمی‌تواند ره‌ایش کند. در حقیقت کشمکش درونی لَلَادِد، به دلیل شیرینی باری است که بر دوش اوست. این بار، باری است که باید آن را رها کند تا به نجات برسد؛ اما به دلیل شیرین‌بودن آن، یک کشمکش و مبارزه درونی در وجود لَلَادِد رخ داده است. در واقع لَلَادِد، خواهان رهاکردن بار است، اما از طرفی شیرین‌بودن آن مانع رهاکردنش می‌شود. این در حالی است که کشمکش درونی شیخ نورالدین، به سبب وجود خود او است. مسئله اساسی در اینجا، توجه شیخ به وجود خویش است (Rahi, 2003: 122-123).

۴- چنان‌که از شیوه زیستن و سرگذشت احوال لَلَادِد و نورالدین مشخص است، هردو در ابتدای سلوک، خانواده خویش را ترک گفته‌اند. تجرد، برای یک یوگینی و رهاشدن او از بند جهان بیرون، الزامی است. لَلَادِد نیز در ابتدای راه خود، خانه و خانواده خویش را رها کرد تا به‌طور کامل خود را وقف شیوا بکند. از طرفی با وجود اینکه در دین اسلام، به خانواده بسیار اهمیت داده شده است، شیخ نورالدین نیز پس از تحول درونی، خانه و خانواده خویش را رها می‌کند و به غاری در کیموه می‌رود تا گوشه عزلت بگزیند. شیخ در آن زمان، همسر و دو فرزند پسر داشت. زمانی که مادر نورالدین در تلاش برای منصرف کردن پسر خود و برگرداندن او به خانه‌اش بود، او در جواب به مادرش این چنین می‌گوید:

«با خانه و خانواده خود باید چه کنم مادر؟»

اراده خداوند، این‌گونه مرا درگیر (زندگی خانوادگی) کرد در حالی که سزاوار آن نبودم

خواستن، خشم و آن (حواس) پنج‌گانه، برای من، بیش از حد، قدرتمند است

من خانه خود را رها کرده‌ام، پس برای چه کسی باید زندگی کنم؟» (Parimoo, 1984: 52)

۵- یکی دیگر از مصادیق سلوکی که هردو اندیشمند به آن توجه ویژه داشته‌اند، گذر از ظاهر اعمال، و توجه به باطن و روح اعمال است. نورالدین و لَلَادِد، بر گذر از ظاهر‌گرایی، و پرداختن به باطن دین و اعمال معنوی تأکید کرده‌اند و راه نجات را در گذر از ظاهر به باطن می‌دانند. اینکه لَلَادِد، از ظاهر اعمال عبادی، درباره ماهیت آن سؤال می‌کند، نشان از تلاش او در جلب نظر مخاطب، به سمت و سوی معنا و مفهوم اعمال دارد.

۶- در طریقت عملی آیین شیوائیسم کشمیری و طریقت ریشیه، تأکید بسیار زیادی بر تجربه شخصی و سلوک رهروان شده است. چنان‌که در شیوائیسم، با اعمالی مانند یوگا و انضباط روحانی می‌توان به نجات رسید و با مهار ذهن، می‌توان از انحرافات فکری جلوگیری کرد. چنین اعمالی در نزد طریقت ریشیه نیز از اهمیت خاصی برخوردار است. چنان‌که شیوه

عبادت ریشی‌ها، بر پایه مراقبه و پرنیامه (پاس انفاس) استوار است. در واقع معادل یوگا و مهار ذهن آیین شیوائیسم، همان مراقبه در نزد ریشی‌ها به شمار می‌آید.

۷- امتناع از مصرف گوشت و گیاه‌خواری، یکی از روش‌های ریاضت در آیین شیوائیسم است. اصل آسیب‌نرساندن به موجودات دیگر و فقط استفاده از گیاهان وحشی برای تغذیه، از راه‌های رایج برای ریاضت در کشمیر به‌ویژه میان پیروان آیین شیوایی و طریقت ریشیه بوده است. زمانی که نورالدین ریشی، شهر را ترک کرد و به غاری در اطراف آن رفت تا به ریاضت بپردازد، تنها از گیاهان وحشی موجود در طبیعت برای تغذیه استفاده کرد و بعداً به نوشیدن یک لیوان شیر در روز، و در نهایت تنها به نوشیدن آب اکتفا کرده است (Rafiqi, 2003: 198). با وجود اینکه در دین اسلام مانعی برای خوردن گوشت حیواناتی که حلال هستند، وجود ندارد، طریقت ریشیه نیز همانند هندوها و آیین شیوائیسم، از خوردن گوشت پرهیز می‌کردند. این ویژگی ریشی‌ها و تأکید فراوانی که بر آسیب‌نرساندن به هرگونه موجود زنده‌ای داشتند، مشابه قانون اهیمسا در هندوئیسم است. شیخ در شعری، درباره آسیب‌نرساندن به موجودات زنده چنین می‌گوید:

«ای عزیز، چرا باید به شکار ماهی بپردازی؟»

ای عزیز، این حقیقت را بدان

کسانی که از موجودات زنده برای تغذیه خود استفاده می‌کنند

از زهر گناه تغذیه می‌کنند» (Razdan, 1999: 23)

۸- توجه به شرایط حاکم در جامعه و تلاش برای اشاره به کمبودها یا موارد نادرست در جامعه، یکی دیگر از مسائلی است که در اشعار شیخ نورالدین ریشی و للاد می‌توان مشاهده کرد. شکایت از شرایط غیراخلاقی و نامناسب در جامعه و هشدار از آینده‌ای که جامعه در صورت پیشروی و پایداری شرایط حاکم، به آن دچار خواهد شد، نشان از دغدغه و نگرانی شیخ نورالدین و للاد، درباره شرایط اجتماع دارد.

۹- عارفه کشمیری و شیخ نورالدین، هر دو نسبت به جامعه احساس مسئولیت می‌کردند و همواره به مردم و پیروان خویش توصیه می‌داشتند که نسبت به طبقات محروم‌تر جامعه، بی‌تفاوت نباشند و نیازمندان را یاری کنند.

۱۰- تساهل و تسامح، از اندیشه‌های بارز عارفان مسلمان است، چنان‌که اکثر عارفان روی این امر مهم، اتفاق نظر داشته‌اند که باید به دنبال صلح و زندگی مسالمت‌آمیز با دیگران بود. این مسئله در آیین شیوائیسم کشمیری نیز وجود دارد. بنابراین شیخ نورالدین و للاد، همواره با رفتار و گفتار خویش، پیروان و سالکان را به تساهل و تسامح با دیگران دعوت کرده‌اند. این مسئله، یکی از مهم‌ترین عوامل همزیستی مسلمانان با هندوها در شبه‌قاره هند محسوب می‌شود که به بسط و گسترش اسلام نیز کمک شایانی کرده است.

۴- نتیجه‌گیری

دره کشمیر به‌عنوان یکی از مناطق مهم شبه‌قاره هند، از گذشته تا کنون، محلی برای تعامل سنت‌های عرفانی هندو با تصوف اسلامی به شمار می‌آید. این تعامل مسالمت‌آمیز را می‌توان در رابطه با للاد به‌عنوان عارفه کشمیری و شیخ نورالدین ریشی به‌عنوان بنیان‌گذار طریقت ریشیه مشاهده کرد. گواه این سخن، حضور للاد در خانه نورالدین است؛ در حالی که نورالدین هنوز طفل شیرخواره بود، مورد توجه و محبت للاد قرار گرفت. نورالدین در جوانی نیز تحت تأثیر اندیشه‌های عارفه کشمیری قرار می‌گیرد و مطابق با آنچه که در منابع ذکر شده است، یکی از عواملی که سبب توبه نورالدین شد، توصیه للاد به وی در رابطه با خداوند بود. شخصیت للاد مورد تکریم شیخ نورالدین بود؛ چنان‌که وی را جزو راه‌یافتگان به وادی نجات دانسته است و از خداوند نیز طلب چنین مرتبه‌ای برای خود کرده است.

با مقایسه آرا و اندیشه‌های این دو شخصیت، می‌توان نتیجه تعامل و ارتباط شیخ نورالدین با للاد را مشاهده کرد. چنان‌که نورالدین در اشعار خویش، برای خداوند از اسم «دوا» نام برده است که از واژه هندوآریایی «دیوس» گرفته شده است که در زبان سنسکریت برای اشاره به خداوند است. همچنین وی واژه «خدا» و «شیوا» (که یکی از خدایان بزرگ و سه‌گانه هندویی و خدای اصلی آیین شیوایی است) را به‌جای هم و در معنی یکسان به کار برده است. همچنین وجود برخی عبارات مشابه در اشعار نورالدین و للاد دیده می‌شود؛ از جمله اینکه آنان دنیا را به باری تشبیه کرده‌اند که انسان باید آن را حمل کند؛ و توصیه به سیرکردن گرسنگان - بدون توجه به طبقه اجتماعی آنان - داشته‌اند. البته مضامین مشترک دیگری در اشعار شیخ نورالدین و للاد وجود دارد که مختص به آیین شیواییسم کشمیری و طریقت ریشیه نیست؛ بلکه در سایر سنت‌ها و طریقت‌های عرفانی نیز چنین اندیشه‌هایی وجود دارد. از جمله این اعتقادات می‌توان به ریاضت‌های شدید، ترک خانواده، تجرد، امتناع از مصرف گوشت، آزار نرساندن به حیوانات، مراقبه، سیر انفسی، سیر و سلوک، انتقاد از ظاهرپرستی و توجه به باطن اعمال، روحیه تسامح و مدارا با دیگران اشاره کرد.

۵- منابع

- آزاد، محمود. (۱۹۹۳). *تذکره اولیای کشمیر*، مظفرآباد: بی‌نا.
- احراری، صدیقه؛ و همکاران. (۱۴۰۲). تحلیل تطبیقی نظریه «عدم خشونت» در اندیشه گاندی و مولوی، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۵(۴۵): ۲۷-۴۵.
- احمد رازی. امین. (۱۰۱۰ ق). *هفت اقلیم*، به کوشش جواد فاضل، تهران: کتاب‌فروشی علی‌اکبر علمی و کتاب‌فروشی ادبیه.
- افشاریان، مرجان. (۱۳۸۳). «بلبل شاه»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۲، تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- تاج‌بخش، غلامرضا؛ ابراهیم‌زاده آسمین، حسین. (۱۴۰۲). نگاهی جامعه‌شناختی به نهاد خانواده در جامعه هند و ایران، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۵(۴۵): ۶۱-۷۴.
- جهانگیر گورکانی، محمد. (۱۳۵۹). *جهانگیرنامه*، به کوشش محمد هاشم، تهران: انتشارات فرهنگ.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۵). *کشمیر*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- راشدی، حسام‌الدین. (۱۳۴۶). *تذکره شعرای کشمیر*، لاهور: اقبال آکادمی پاکستان.
- رضوی، سید اطهر عباس. (۱۳۸۰). *تاریخ تصوف در هند*، ترجمه منصور معتمدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ریاض، محمد. (۱۹۹۱). *احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- شایگان، داریوش. (۱۳۸۹). *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، تهران: امیرکبیر.
- شمس، محمدجواد. (۱۳۷۶). *بابا نورالدین رشی و طریقت ریشیه در هند*، نامه پارسی، شماره ۵: ۲۷-۳۳.
- غزالی، ابومحمد حامد. (۱۳۸۳). *کیمیای سعادت*، تصحیح حسین خدیو جم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- لاهوری، غلام سرور. (۱۲۹۰ ق). *خزینه الاصفیا*، لکنهو: مطبع ثمرهند.
- وظیفه‌دان ملاشاهی، فاطمه. (۱۳۹۳). *کشمیر و زبان فارسی*، *مطالعات شبه‌قاره*، ۶(۱۸): ۱۳۹-۱۶۰.
- Afshar, Y. (2019). *An analysis of impact of Sufism in Kashmir* (Vol. 6). Srinagar: Department of English, Government of J&K.
- Bamzai, P. N. K. (1994). *Culture and political history of Kashmir*. Delhi: M. D. Publications.
- Bazaz, A. B. (2016). *The negative theology of Nund Rishi (1378-1440): Poetry and politics in medieval Kashmir* (Doctoral dissertation, University of Minnesota).
- Chatterjee, J. C. (1962). *Kashmir Shaivism*. New Delhi: Services Press.

- Dhar, A. N. (2009). **Mysticism across cultures: Studies on select poets and saints**. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
- Hassan, M. (2002). **Kashmir under the Sultanans** (H. Naseem, Ed.). Kashmir: Gulshan Publishers.
- Hoskote, R. I. (2011). **Lalla: The poems of Lal Ded**. New Delhi: Penguin Books.
- Kaul, P. A. (1930). A life of Nund Rishi. **Indian Antiquary**, 59.
- Kour, A. (2019). Nund Rishi and Rishism: Exploring Rishi–Sufi Shruks. **Think India (Quarterly Journal)**, 22(24).
- Lal Ded. (2007). **Mystical verses of Lalla: Journey of self-realization** (J. Kak, Trans. & Intro.). Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Majeed Dar, A. (2019). The Sufi and mystic movements in the region of Kashmir: Influences and impacts. **International Journal of Innovative Research and Ideas (IJIRI)**, 6(1).
- Nurnama. (1966). **A collection of the sayings of Shaikh Nuru'ud-din** (M. A. Kamali, Ed.). Srinagar: [No publisher].
- Parimoo, B. N. (1984). **Unity in diversity**. Srinagar: J & K Academy of Art, Culture and Languages.
- Radhakrishnan, S. (Ed.). (1952). **History of philosophy: Eastern and Western**. London: Allen & Unwin.
- Rafiqi, A. Q. (2003). **Sufism in Kashmir: Fourteenth to the sixteenth century**. Sydney: Goodword Media.
- Rahi, Rahman. (2003). Lal Dyed tu Shaik al-alam, akh sarsari taqobul mutalu. In **Kahvat tanqidi mazmunan hanz sombran**. Srinagar: Self-published.
- Razdan, P. N. (1999). **Gems of Kashmiri literature & Kashmiriyat (The trio of saint poets – I)**. Samkaleen Prakashan: [No publisher].
- Talib, G. S. (1984). Kashmiri. In R. C. Majumadar (Ed.), **The Mughal Empire**. Bombay: [No publisher].
- Temple, R. C. (1924). **The world of Lalla the prophetess**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wali, S. N.-u.-d. (2012). **Poems**. Retrieved from <https://www.poemhunter.com>.